

ELGESIO TEORIJA IR ŽMOGAUS MODELIAI¹

A. BANDURA

Prezidento kalba, pasakyta Amerikos psichologų asociacijos susirinkime Naujajame Orleane 1974 metais

Bihevioristinės teorijos siūloma žmogaus samprata turi būti kritiškai peržiūrėta tiek sąvokų, tiek socialinių padarinių atžvilgiu. Tai, kaip mes suprantame žmogų, lemia, kokie jo funkcionavimo aspektai yra nagrinėjami detalai, o kokie pamirštami. Keliamos prielaidos riboja tyrimus ir taip pat yra jų koreguojamos. Kadangi žinios, gautos tyrimų metu, yra realizuojamos praktiškai, žmogaus samprata, kuria remiasi socialiniai mokslai, turi itin didelės reikšmės. Tai ypač gerai iliustruoja augantis visuomenės susirūpinimas galimu psichologinių metodų panaudojimu manipuliacijai ir kontrolei. Baimė kyla dėl manymo, kad išstobulintomis poveikio priemonėmis būtinai turi būti piktnaudžiaujama. Nerimą kelia ir perdėtas psichologinio poveikio sureikšminimas, vartojant manipuliacijos ir autoritarinės kontrolės sąvokas. Bet didžiausią baimę kelia biheviorizmas, interpretuojamas tiek populiarių rašytojų, tiek pačių teoretikų, aptariančių empirinius faktus apie žmogaus elgesį.

Viešoji nuomonė, taip pat ir dauguma mūsų profesijos atstovų elgesio teoriją prilygina sąlygojimui. Ilgą laiką sąvokos “biheviorizmas” ir “sąlygojimas” buvo siejamos su nemaloniais vaizdais – besiseilėjančiais šunimis ir manipuliavimu gyvūnais. Dabar tiems, kuriems norisi sumenkinti nemėgs-

¹ Versta iš A. Bandura “*Behavior Theory and the Models of Man*” // *American Psychologist*. 1974. Vol. 29. P. 859–869. © 1974 by APA. Versta sutikus autoriui ir leidėjams. APA neatsako už vertimo tikslumą. Nei straipsnio originalas, nei šis vertimas negali būti dauginami ir platinti be raštiško APA leidimo.

tamas idėjas ar praktinę veiklą, tereikia pavadinti jas biheavioristinėmis arba pavloviškomis.

Priešingai vyraujančiai nuomonei, šis prasimanytas žmonių sąlygojimas žymia dalimi yra mitas. "Sąlygojimas" yra paprasčiausiai aprašomoji sąvoka, paaiškinanti mokymąsi kartojant dirgiklių poras, o ne paaiškinimas, kaip įvyksta pasikeitimas. Iš pradžių buvo manoma, kad sąlygojimas vyksta automatiškai. Po detalesnės analizės pasirodė, kad jis yra kognityviai tarpinamas. Žmonės neišmoksta net ir kartojantis dirgikliams, kol nesuvokia, kad šie įvykiai yra susiję (Dawson, Furedy, 1974; Grings, 1973). Vadinamosios sąlygotos reakcijos kyla išmokytojų lūkesčių pagrindu, o ne iššaukiamos automatiškai. Taigi esminis faktorius yra ne dirgiklių vienalaikiškumas, o žmonių sugebėjimas juos numatyti ir paruošti atitinkamą reakciją.

Sugebėjimas išmokyti kartojantis dirgikliams reiškia sugebėjimą jautriai reaguoti, bet kadangi Pavlovas pirmasis pademonstravo šį fenomeną su šunimis, šis procesas yra traktuojamas kaip gyvuliškas. Jei Pavlovas būtų tyrinėjęs fiziologinį žmonių hiperaktyvumą, jo ryšį su stresu arba empatines reakcijas į kentėjimą, sąlygojimas būtų traktuojamas kitaip. Tikėtis, kad žmonių nepaveiks gąsdinantys, žeminantys, nemalonūs, liūdni ar malonūs įvykiai, reiškia reikalauti, kad jie būtų nežmonės. Nors dėl tiesioginio ar vikarinio dirgiklių pasikartojimo gali atsirasti negatyvių efektų, pavyzdžiui, baimė, tokiu pat būdu atsiranda ir kitų žmogaus pojūčių. Menkinantis mokymosi principų traktavimas, gana įprastas ir specialistų, ir nespecialistų publikacijose, menkina psichologijos mokslą ir auditoriją, kuriai skiriama ši retorika.

Visiškai įrodyta, kad elgesį veikia jo padariniai. Žmogaus samprata, kurią lemia šis principas, priklauso nuo to, kaip suprantami padariniai ir jų veikimas. Pagal teorijas, kurios pripažįsta tik tiesioginius padarinius ir teigia, kad šie automatiškai daro įtaką elgesiui, žmonės yra mechaninės aplinkos jėgų marionetės. Bet išoriniai padariniai, kad ir kokie įtakingi jie bebūtų, nėra vienintelės automatiškai veikiančios žmogaus elgesio determinantės.

Veiksmo padariniai atlieka keletą funkcijų. Pirma, jie suteikia informaciją. Matydami savųjų veiksmų padarinius žmonės supranta, koks elgesys kokioje aplinkoje yra tinkamas. Įgyta informacija toliau vadovauja veiksmams. Priešingai mechanistinei metaforai, padariniai keičia žmogaus elgesį dėl tarpinės mąstymo įtakos.

Antra, padariniai motyvuoja. Simboliškai išreikšti būsimi padariniai gali virsti elgesio motyvatoriais. Daugelis tų dalykų, kuriuos mes darome, yra skirti atlikti būtent šią funkciją. Būsimo veiksmo pasirinkimą daugiausia lemia numatymas. Taigi plačiai priimta taisyklė, kad žmogų valdo veiksmų padariniai, labiau tinka numatomiems nei realiems padariniams. Panagrinėkime elgesį, kuris fiksuotai pastiprinamas santykiu 50 : 1, tai yra pastiprinamas tik kiekvienas penkiasdešimtas veiksmas. Nors tik 2 proc. padarinių yra pastiprinantys, elgesys tęsiasi. Kadangi žmonėms tenka susidurti su įvairaus dažnumo pastiprinimu, jie vienaip ar kitaip elgiasi numatydami laukiamus padarinius. Kai laukimas skiriasi nuo realybės, o tai nėra labai retas atvejis, elgesiui mažai įtakos daro realūs padariniai, kol pakartotinas patyrimas įdiegia realistiškus lūkesčius (Bandura, 1971; Kaufman et al., 1966).

Jei žmonių elgesį veiktų tik tiesioginiai padariniai, jie jau seniai būtų tapę muziejaus eksponatais tarp nykstančių rūšių. Negalima sakyti, kad mūsų ateitis visiškai saugi. Greitas vartotojiško gyvenimo stiliaus tempas, orientuotas į trumpalaikę naudą, kelia pavojų žmonių išlikimui. Bet tiesioginiai padariniai, nors nepaprastai galingi, nebūtinai stipresni už atidėtus (Mischel, 1974). Mūsų palikuonys turi ateitį, nes tie, kurie numato neigiamus dabartinės veiklos padarinius, mobilizuoja visuomenę tam, kad būtų didinama išlikimo tikimybė. Pavojingi pesticidai, pavyzdžiui, uždraudžiami prieš tai, kol pradėdama sunkiai sirgti dėl toksinų atliekų. Sugebėjimas perdirbti informaciją, kuriuo apdovanoti žmonės, sudaro pagrindą apgalvotam elgesiui. Sugebėjimas susieti tolimus padarinius su dabartiniu elgesiu palaiko apdairius veiksmus.

Pastiprinimo principas paprastai aiškinamas remiantis prielaida, kad padariniai pastiprina elgesį be sąmoningos kontrolės. Toks supratimas kelia baimę, kad išstobulintos pastiprinimo technikos leis specialistams manipuluoti žmonėmis jiems to nežinant. Yra mažai empirinių duomenų, tvirtinančių, kad paskatinimas funkcionuoja kaip automatiškas žmogaus elgesio pastiprintojas. Padariniai nedaro įtakos elgesiui be suvokimo, kas yra pastiprinama (Bandura, 1969; Dulany, 1968). Kai žmogus nustato ryšį tarp veiksmo ir padarinio, paskatinimas gali sukelti tokį patį ar priešingą elgesį, priklausomai nuo to, kaip vertinamas paskatinimas, darantieji įtaką, pats elgesys ir kitų reakcija. Taigi pastiprinimas pasikeičia nuo mechaniško elgesio stiprintojo į informatyvų ir motyvuojantį faktorių.

Žmonės negyvena izoliuoti. Kaip socialinės būtybės, jie stebi kitų elgesį – kada jis paskatinamas, ignoruojamas ar baudžiamas. Todėl žmogus gali gauti naudos ne tik iš savo patyrimo, bet ir stebėdamas kitų elgesio padarinius (Bandura, 1971). Vikarinio pastiprinimo pripažinimas į pastiprinimo veikimą įtraukia dar vieną žmogaus aspektą – sugebėjimą įvertinti. Žmonės lygina padarinius, kurių sulaukia jie patys, ir tuos, kurių sulaukia kiti už tokį patį elgesį. Tas pats rezultatas gali būti paskatinimas ar bausmė, priklausomai nuo lyginimo kriterijų.

Žmogaus elgesys geriau paaiškinamas santykinė stebimų ir tiesioginių padarinių įtaka, negu vienu kuriuo nors faktoriumi atskirai. Tačiau elgesys nėra visiškai prognozuojamas remiantis šiuo santykiniu koeficientu, nes egzistuoja socialiai įteisintas nevienodas rezultatų vertinimas ir pastiprinimas. Jis dažnai naudojamas, kai žmonės skirstomi į socialinius rangus ir atlyginami už padėtį, o ne už veiklą. Nelygybė taip pat toleruojama, jei neįvertintasis priverstas patikėti, kad jis turi tokių savybių, kurios daro jį mažiau vertą lygybės. Įtikinamai pateisinta nelygybė daro didesnę žalą asmenybei, nei pripažinta neteisybė, nes ji sukelia savęs nuvertinimą. Reagavimo į neteisingą pastiprinimą galima išvengti delsiant. Jei žmonės patiki, kad neteisingas elgesys bus ištaisytas netolimoje ateityje, jis tampa žmonėms mažiau antipatiškas.

Teorijos, kurios aiškina žmogaus elgesį tik kaip išorinių paskatinimų ir bausmių rezultatą, siūlo nepilną žmogaus modelį, nes žmonės iš dalies reguliuoja savo veiksmus savo sukurtais padariniais (Bandura, 1971; Thorssen, Mahoney, 1974). Elgesio pavyzdžiai ir taisyklių reguliuojami elgesio standartai yra savipastiprinančių reakcijų pagrindas. Reagavimo į save vystymasis suteikia žmogui vadovavimo sau sugebėjimą. Žmonės daro tai, kas kelia savo vertės pajautimą ir pasitenkinimą savimi, bei vengia tokio elgesio, kuris sukeltų savęs baudimą.

Kai įgyjamos savipastiprinimo funkcijos, kiekvienas veiksmas sukelia dvejetainius padarinius – savęs vertinimo reakcijas ir išorinius padarinius. Asmenybiniai ir išoriniai pastiprinimo šaltiniai gali būti papildantys arba priešingai veikiantys elgesį. Taip, pavyzdžiui, žmogus gali patirti konfliktą, kai paskatinamas už elgesį, kurio pats nevertina. Kai neigiamos savęs vertinimo reakcijos persveria paskatinimus, išorinė įtaka yra beveik neefektyvi. Kita vertus, jei tam tikras veiksmas yra labai vertinamas, o paskatinimas

yra mažas, rezultatas bus liūdnas skundimasis. Savigarbos sumažėjimas dėl neįvertinto elgesio gali būti pašalintas save reabilituojančiu pateisinimu. Prie šio klausimo mes dar grįšime.

Kitas konfliktas tarp išorinių padarinių ir savęs vertinimo reakcijų kyla, kai žmogus baudžiamas už elgesį, kurį jis labai aukštai vertina. Tokioje situacijoje dažnai atsiduria disidentai ir nekonformistai. Asmeniškai vertingas elgesys demonstruojamas su sąlyga, jei kaina nėra per aukšta. Jei padariniai yra sunkūs, esant didelei bausmės rizikai nesielgiama asmeniškai vertinamu būdu, bet kai bausmės tikimybė maža – toks elgesys vėl pasirodo. Tačiau yra žmonių, kurių savo vertės jausmas taip stipriai priklauso nuo tam tikrų įsitikinimų, kad jie greičiau linkę susitaikyti su bausmėmis, nei pakeisti savo elgesį į, jų nuomone, neteisingą ar amoraly.

Išoriniai padariniai turi didesnę įtaką elgesiui tada, kai sutampa su savęs vertinimu. Taip būna tada, kai paskatinami veiksmai yra pasididžiavimo savimi šaltinis, o baudžiami – savęs pasmerkimo. Kad padidėtų asmeninio ir socialinio vertinimo panašumas, žmonės renkasi partneriais žmones su panašiais elgesio standartais ir taip užsitikrina palaikymą savai savipastiprinimo sistemai.

Individualistinės moralinio elgesio teorijos teigia, kad elgesio standartų internalizacija sukuria pastovų asmenybės vidinės kontrolės mechanizmą. Sąžinės suvaržymai veikia kaip ilgalaikiai elgesio kontrolieriai. Tačiau žmogaus elgesys liudija ką kita. Daug kančių kitiems yra sukėlę šiaip padorūs žmonės. Kaip liudija politinės ir karinės prievartos pavyzdžiai, ypač stubbinantys moralinio elgesio pasikeitimai gali įvykti be asmenybės stuktūros ar moralinių standartų pasikeitimo. Asmenybinė kontrolė tikrai yra sudėtingesnė ir lankstesnė, nei skelbia teorijos.

Nors savipastiprinantys padariniai yra elgesio reguliatoriai, juos galima atskirti nuo smerkiamų poelgių, kurie savo akyse yra reabilituojami (Bandura, 1973). Vienas iš būdų blogą elgesį padaryti asmeniškai ir socialiai priimtina yra paaiškinti jį aukštomis moralinėmis idėjomis ir principais. Žmonės nesielgia blogai ar destruktvyviai tol, kol toks elgesys pristatomas kaip tarnaujantis moraliniams tikslams. Istorija gali patvirtinti, kad labai daug žiaurumo buvo įvykdyta religinių principų, teisingų ideologijų ir tvarkos siekiančių sankcijų vardu. Kasdieninėje sąveikoje eufemistiniai pavadinimai yra patogi lingvistinė priemonė, maskuojanti smerktinus veiksmus.

Sau pačiam smerktinas elgesys gali būti padaromas garbingu, lyginant jį su kitais baisiais nežmoniškumais. Moralinis pateisinimas ir švelninantys palyginimai yra ypač efektyvūs, nes jie ne tik pašalina priekaištus sau, bet ir užtikrina savipastiprinimą. Tai, kas buvo morališkai nepriimtina, tampa pasididžiavimo savimi šaltiniu.

Kitas būdas pateisinti blogą elgesį yra iškreipti ryšį tarp veiksmų ir padarinių, kuriuos jie sukelia. Žmonės elgsis taip, kaip kitu atveju nesielgtų, jei teisėtas autoritetas sankcionuoja tai ir prisiima atsakomybę už padarinius. Perkeldami atsakomybę žmonės nesijaučia atsakingi už tai, ką jie daro. Taip išvengiama savęs smerkimo. Jo gali būti išvengta ir išsklaidant atsakomybę už elgesį. Esant darbo pasidalijimui, bendrų sprendimų priėmimui ir kolektyviniams veiksams, žmogus gali prisidėti prie žalingos veiklos be asmeninės atsakomybės ar nepasitenkinimo savimi.

Atsakomybės priskyrimas aukai yra dar vienas blogo elgesio reabilitacijos būdas. Pačios aukos kaltinamos sukėlę blogą elgesį su jomis arba dvi-prasmiškas elgesys teisinamas ypatingomis aplinkybėmis. Jei elgiamasi "pagal aplinkybes", nebereikia sau priekaištauti. Blogas elgesys su žmonėmis, kurie yra nužmoginti ar visiškai nuvertinti, nesukels priekaištų sau, skirtingai nei žala jautriomis laikomoms būtybėms.

Yra ir kitų save pateisinančių būdų, besiremiančių iškreipta elgesio padarinių interpretacija. Tol, kol žalingi efektai ignoruojami ar menkinami, nėra jokio pagrindo save smerkti. Jei padarinius sunku iškreipti, konfliktas tarp elgesio ir savęs vertinimo standartų gali būti sumažintas selektyviai akcentuojant naudą ir užmirštant žalą, padaromą tam tikrų veiksmų.

Atsižvelgiant į save pateisinančių būdų įvairovę, aišku, kad visuomenė negali pasikliauti sąžine, siekdama užtikrinti moralų ir etišką elgesį. Nors asmeninė kontrolė paprastai yra asmenybę kreipianti jėga, socialinės sankcijos gali ją visiškai sumažinti. Normų įdiegimas ir socialinis pateisinimas suteikia prasmę įvykiams ir sukuria pagrindą anticipacijai, kuri lemia individualius veiksmus. Informacijos kontroliavimas, kuris remiasi kognityviniais procesais, yra labiau įtikinamas ir galingesnis, nei sąlygojimas dirgiklių poromis. Todėl žmoniškumo ugdymui šalia garbingų asmeninių kodų reikia socialinėje sistemoje esančios apsaugos, kuri neutralizuoja žalingą baudžiantį sankcionavimą ir paremia humanišką elgesį.

Teorinė orientacija ne tik lemia, kurie žmogaus aspektai bus detaliai

nagrinėjami, bet sąlygoja ir elgesio pasikeitimo sampratą. Pirmieji pastiprinimo principo taikymai rėmėsi tada vyravusiu įsitikinimu, kad padariniai veikia elgesį automatiškai ir nesąmoningai. Kadangi procesas vyko mechaniškai, pastiprinimai turėjo būti nuolatiniai, kad būtų efektyvūs. Todėl tiriamieji, dalyvaudavę programose, nebūdavo informuojami, kodėl jų elgsys pastiprinamas. Bandant pasiekti tiesioginį efektą, pastiprinimai būdavo tuoj po to, kai pasirodydavo reikiamas veiksmas. Buvo kuriamas ilgas ir varginantis modeliavimo procesas, kuris geriausiu atveju sukeldavo pusėtinus rezultatus etiškai neaiškiu būdu. Daugelyje visuomenės ir profesionalų sluoksnių pastiprinimas visada tapatinamas su kontroliavimu, nepaisant to, kad pastiprinimo teorija ir praktika yra žymiai pasikeitę ir progresavę.

Pripažinimas, kad pastiprinimas yra viena iš elgesio keitimo proceso dalių, paskatino į modifikacijos procesą įtraukti ir kognityvinius faktorius. Natūralu, kad žmonės pasikeičia greičiau, jei jiems pasakoma, koks elgsys yra skatinamas ir koks – baudžiamas, nei tuo atveju, kai šį dėsnį žmonės turi atrasti stebėdami savo veiksmų padarinius. Įgūdžiai, kurių žmogus dar neturi, gali būti lengviau ugdomi remiantis instrukcija ir modeliavimu, o ne teigiamu ar neigiamu elgesio pastiprinimu.

Kai tolesni tyrimai parodė, kad pastiprintojai veikia kaip motyvatoriai, padariniai buvo pripažinti motyvacijos šaltiniu, kurio efektyvumas priklauso nuo to, kokioms paskatoms besikeičiantieji teikia pirmenybę. Žmonės skirtingai vertina juos veikiančius faktorius. Veiksmų padariniai nebūtinai būna tiesioginiai. Žmonės kognityviai susieja elgesį ir jo pastiprintojus, kurie gali būti nutolę laike, bet pastiprinimo efektyvumas nemažėja.

Šioje, antroje vystymosi stadijoje pastiprinimo praktinis taikymas pasikeitė nuo vienpusiškos kontrolės į socialinę sąveiką. Susitarimai užtikrina, jog jei žmogus atliks tam tikrus veiksmus, jis gaus tam tikrą atlyginimą ir privilegijas, o smerktino elgesio atveju jis bus baudžiamas. Nors procesą galima paaiškinti pastiprinimo terminais, realiai vyksta socialiniai mainai. Žinoma, dalis socialinių sąveikų yra valdoma sąlyginių susitarimų, nors paprastai jie nėra formuluojami pastiprinimo kalba. Tačiau kitoks aprašymas nekeičia esmės.

Atskleisdama mūsų visuomenėje išreikštas vertybes, pastiprinimo praktika tradiciškai remdavo praktiškas elgesio formas. Bet sąlygos keičiasi. Augant nuosaikesniam, rezervuotam požiūriui į materialistinį gyvenimo būdą,

pastiprinimo praktika vis daugiau naudojama plėtoti asmenybės potencialą ir humanistines savybes. Šie atsiradę vertybių pasikeitimai paskatins žmones skirti mažiau laiko darbui dėl pinigų ir daugiau – savęs ugdymui.

Kitas reikšmingas pasikeitimas – atsinaujinęs rūpinimasis žmogaus teišėmis. Žmonės siekia aktyvaus bendradarbiaujančio vaidmens plėtojant socialines struktūras, darančias įtaką jų gyvenimo tėkmei ir kokybei. Kaip šios tendencijos dalis, net psichoterapeutų praktika yra tikrinama etiniu ir socialinio prasmingumo atžvilgiu. Toks rūpinimasis davė impulsą įstatymams, užtikrinantiems, kad pastiprinimo technikos būtų naudojamos žmonių gerovei, o ne kaip socialinės kontrolės instrumentas.

Susijęs su aukščiau aptartomis temomis yra klausimas apie individų keitimą ar visuomeninių institucijų plėtrą gyvenimui gerinti. Jei psichologai daro reikšmingą įtaką šioje srityje, jie turi taikyti savo korekcines priemones veiklai, kuri žalinga visuomenei, o ne apsiriboti atskirų atvejų gydymu. Be abejo, lengviau pasakyti, nei padaryti. Specialistai, kokios srities jie bebūtų, labiau skatinami naudoti savo žinias ir įgūdžius tradicijoms stiprinti, o ne joms keisti.

Iki šiol aptarti pasikeitimų metodai remiasi išoriniais veiksmo padariniais. Tačiau įrodymai, kad žmonės gali patys kontroliuoti savo elgesį, paskatino tolesnius pastiprinimo principo taikymo pasikeitimus. Dėmesys persikėlė nuo vadovavimo elgesiui į savireguliacijos įgūdžių ugdymą. Tokiu atveju kontrolė daugiausiai atsiduria pačių individų rankose. Jie patys ieško aplinkoje norimo elgesio paskatintojų, patys vertina savo elgesį ir patys save pastiprina (Goldfried, Merbaum, 1973; Mahoney, Thoresen, 1974). Be abejo, savipastiprinančias funkcijas sukuria ir atsitiktinai pastiprina aplinka. Tačiau tai nepaneigia fakto, kad, kartą atsiradęs, savipastiprinimas iš dalies lemia, kokius veiksmus atliks individas. Buvusios generalizuotos funkcijos determinantės negali pakeisti dabartinės įtakos, kurią daro elgesiui ši funkcija.

Savireguliacijos pripažinimas rodo esminį nutolinimą nuo išimtinio pasiklovimo aplinkos kontrole, bet poveikis sau vis dar susijęs su fizine sąveika – sau taikomas pastiprinimas dažniausiai yra materialus. Pastiprinimo formos ir šaltinio pasikeitimas įvyks tada, kai materialus pastiprinimas bus pripažintas nepakankamu. Dauguma žmonių savigarbą vertina aukščiau už prekes. Jie remiasi sau keliamais reikalavimais kaip orientyrais elgesiui.

Ignoruoti šią nematomą, bet svarbią savipastiprinimo įtaką elgesio reguliacijai – reiškia atimti iš žmogaus unikalios žmogišką savybę.

Tie, kurie pripažįsta tik išorinius pastiprinimus, tik jais apriboja savo tyrimus bei praktiką ir taip sukuria įrodymus, kuriais remiasi jų teorija. Tie, kurie pripažįsta tik asmenybinę kontrolę, linkę rinktis metodus, atskleidžiančius savireguliacines žmogaus savybes. Todėl biheavioristinės teorijos siūlomas žmogaus modelis yra daugiau nei filosofinis klausimas. Jis lemia, kokie žmogaus potencialai bus vystomi, o kokie – ne.

Aukščiau išdėstytos pastabos atskleidžia poreikį išplėsti tyrimų akiratį ir apimti pastiprinimo principą, reguliuojantį žmogaus elgesį. Tą patį galima pasakyti apie būdus, kuriais yra tiriamas ir aprašomas žmogaus mokymasis. Esančios teorijos neįtikėtinai lėtai pripažįsta, kad žmogus gali išmokti ir iš tiesioginės savo patirties, ir stebėdamas. Tai dar vienas pavyzdys, kaip tvirtas prisirišimas prie ortodoksinių paradigmu neleidžia peržengti išipareigojimų tam tikroms sąvokoms. Pirmieji biheaviorizmo šalininkai, nepripažinę kognityvinių determinančių, teigė, jog mokymasis gali vykti tik atliekant tam tikrus veiksmus ir patiriant jų padarinius. Todėl išmokimo forma, besiremianti tiesiogine patirtimi, yra išsamiai nagrinėta ir nagrinėjama, o įtakingesnė ir galingesnė išmokimo forma stebint yra ignoruojama. Reikia pakeisti akcentus.

Sugebėjimas simboliškai įsivaizduoti modeliuojamus veiksmus leidžia žmogui įgyti naujus elgesio būdus stebint, be pastiprinamos realios veiklos. Stebėdamas kitus žmogus įsivaizduoja, kaip yra atliekami tam tikri veiksmai, ši informacija yra užkoduojama ir vėliau tampa veiklos orientyru. Iš tikrųjų, pagal socialinio mokymosi teoriją atlikti tyrimai parodo, kad visi išmokimo fenomenai, kylantys iš tiesioginės patirties, gali vykti ir vikarinės patirties pagrindu, stebint kito žmogaus elgesį ir jo padarinius (Bandura, 1969). Mokymasis stebint yra trumpesnis, o tai, be abejo, yra labai svarbus išlikimo ir vystymosi faktorius. Modeliavimas sumažina laiko sąnaudas. Kadangi klaidos gali sukelti brangiai kainuojančius ar net fatališkus padarinius, žmogaus išlikimo perspektyvos tikrai būtų menkos, jei vienintelis informacijos šaltinis apie tai, ką daryti, būtų savo veiksmų padariniai.

Daugeliu atvejų modeliuojamas elgesys turi būti išmokstamas būtent tokią formą, kokia yra pateikiama. Automobilio vairavimas, slidinėjimas ar chirurginė operacija neleidžia nutolti nuo pradinio varianto. Tačiau be tam

tikrų veiksmų perdavimo, modeliavimas gali paskatinti ir kūrybišką elgesį. Tokiu atveju stebėtojai įgyja pagrindinius veiksmų bruožus ir formuoja naujas elgesio taisykles, kurios leidžia neapsiriboti tuo, kas buvo matyta ar girdėta. Sintezuojant įvairių modelių pagrindinius bruožus į naujus derinius, modeliavimo būdu stebėtojai gali įgyti naujo stiliaus elgesį. Kartą prasidėjęs, pasikeitimas tęsiasi, nes seka vis naujas patyrimas.

Elgesio teorijos kaltinimai ribotumu remiasi klaidingu manymu, kad modeliavimas geriausiu atveju gali sukelti tik tam tikrų veiksmų pakartojimą. Toki požiūrį gali sukritikuoti įrodymai, kad modeliavimas yra efektyvi priemonė, formuojanti elgesį valdančias kognityvines taisykles (Bandura, 1971; Zimmerman, Rosenthal, 1974). Stebėdami žmonės formuoja taisykles, kurios keičia jų vertybines orientacijas, koncepcines schemas, lingvistinį stilių, informacijos perdavimo strategijas ir kitas kognityvinių funkcijų formas.

Mokymasis stebint pastaruoju metu pripažįstamas plačiau, bet kai kurie teoretikai linkę pripažinti jo mokslinę vertę tik tada, jei akcentuojamas atlikimas. Remiamasi paradigma, kad veiksmą galima išmokti tik jį atlikus. Pabrėžiamas tik grynas modeliujamų veiksmų pakartojimas, taip minimizuojant kognityvinių funkcijų įtaką, nors jos vaidina lemiamą vaidmenį išsaugant informaciją. Nagrinėjamas klausimas, ar pastiprinimas padidina modeliavimo efektą, ignoruojant įdomesnę temą – ar įmanoma sutrukdyti žmogui išmokti tai, ką jis mato.

Kai mokymosi tyrinėjimas apima stebėjimą, nagrinėjamas platesnis determinančių ir mechanizmų spektras. Mokymąsi stebint lemia keturi procesai: dėmesio funkcijos reguliuoja sensorinės informacijos priėmimą ir modeliujamų veiksmų suvokimą; per kodavimą ir simbolinį pakartojimą patyrimas perkeliamas į ilgalaikę atmintį; motorinės reprodukcijos procesai valdo dalinių veiksmų integraciją į naujus veiksmų derinius; skatinamieji ar motyvaciniai procesai lemia, ar stebėjimu įgyti veiksmai bus atliekami. Žiūrint iš tokios perspektyvos, mokymasis stebint yra aktyvus ir kūrybiškas procesas, o ne mechaniškas kopijavimas.

Mokymasis stebint apima keletą dalinių funkcijų, kurios tobulėja žmogui bręstant ir įgyjant patirties. Skirtingos teorijos siūlo skirtingas metodologijas tirti, kaip įgyjamas sugebėjimas mokytis stebint. Kai modeliavimas aprašomas stimulo–reakcijos ryšio formavimosi terminais, imituojančių reakcijų tikimybė didinama jas pastiprinant. Modeliavimo efektas gali būti

padidintas pastiprinant tinkamą elgesį, bet tai nepadedą tiksliai nustatyti, kas būtent įgyjama šio proceso metu, bei paaiškinti imitacijos nesėkmės esant palankiai pastiprinimo strategijai. Socialinio mokymosi teorijos požiūriu, sugebėjimas mokytis stebint vystosi įgyjant dėmesio selektyvumą, atminties kodavimo, idiomotorinių ir sensomotorinių sistemų koordinavimo ir galimų elgesio padarinių prognozavimo įgūdžius. Suprasti, kaip žmogus išmoka imituoti, reiškia suprasti, kaip šios reikalingos dalinės funkcijos vystosi ir veikia. Sugebėjimas mokytis stebint varžomas šių funkcijų trūkumų ir vystomas joms plečiantis.

Radikalių bihevizorizmo formų šalininkai ne tik neigė mąstymo procesų svarbą, bet rąsdavo ir daugiau priežasčių, kodėl kognityvinių procesų analizė yra nepriimtina. Argumentuojama, kad kognityviniai procesai prieinami tik per nepatikimas saviataskaitas, kad jie yra epifenomenai ar tiesiog fikcija. Buvo manoma, kad eksperimentinė elgesio analizė parodys, jog kognityviniai procesai yra nereikalingi. Tačiau empiriniai duomenys rodo ką kita. Daugelyje atliktų tyrimų, kuriuose kognityviniai procesai buvo aktyviniami instrukcijomis, pasiekta išpūdingų rezultatų. Žmonės gali išmolti ir išlaikyti tai atmintyje naudodami kognityvinius įgūdžius daug geriau nei tada, kai tik pakartotinai pastiprinamas jų elgesys (Anderson, Bower, 1973; Bandura, 1971). Daugėjant įrodymų, kad kognityviniai sugebėjimai daro priežastinę įtaką elgesiui, argumentai prieš kognityvines determinantes praranda savo jėgą.

Minėti faktai pakeitė akcentus nuo reakcijos išmokimo analizės į atminties ir kognityvinių procesų analizę. Taip mes geriau suprantame mechanizmus, kuriems padedant informacija yra gaunama, saugoma ir atgaminama. Bet mokymasis yra daugiau nei informacijos gavimas ir išsaugojimas atmintyje. Bihevizoristinės teorijos daugiau laiko skyrė elgesiui, bet nepakankamai akcentavo vidines determinantes, o kognityvinės teorijos gilinasi tik į mąstymą. Visapusiškai įvertinant žmogaus elgesį, vidiniai procesai turi būti susieti su veiksmis. Aiškinant, kaip įgyta informacija atsispindi veiksmuose, reikia papildomai atkreipti dėmesį į elgesio organizaciją ir reguliavimą. Socialinio mokymosi teorija apima tiek vidinius organizmo procesus, tiek su elgesiu susijusias determinantes.

Samprotavimai apie žmogaus prigimtį neabejotinai liečia fundamentalius determinizmo ir žmogaus laisvės klausimus. Analizuojant šiuos klausimus

mus, svarbu atskirti metafizinius ir socialinius laisvės aspektus. Dauguma karštų diskusijų, jei ne visos, kyla dėl laisvės dimensijų sumaišymo, o ne dėl nesutarimo determinizmo klausimu.

Pirmiausia panagrinėkime laisvę socialine prasme. Ar laisvė yra iliuzija, kaip teigia kai kurie autoriai, ar socialinė realybė, daugiausia priklauso nuo laisvei suteikiamos prasmės. Socialinio mokymosi teorijos požiūriu, laisvė yra galimybių kiekis, prieinamas žmonėms, ir teisė jas realizuoti. Kuo daugiau alternatyvų ir socialinių teisių turi žmonės, tuo didesnė jų veikimo laisvė.

Asmeninė laisvė gali būti ribojama įvairiais būdais. Elgesio deficitai riboja pasirinkimą ir varžo galimybes realizuoti asmenines potencijas. Todėl laisvės gali padaugėti ugdant sugebėjimus. Savęs suvaržymai, kylantys dėl nekontroliuojamų baimių, ar griežtas savęs kaltinimas taip pat riboja veiklos, kurią galėtų atlikti individas, spektrą. Tokiu atveju laisvės daugėja šalinant disfunkcinius savęs suvaržymus.

Duodama daugiau laisvės, visuomenė turi nubrėžti tam tikras elgesio ribas, nes absoliutus vieno individo laisvumas gali kėsintis į kitų laisvę. Visuomenės draudimai sukuria papildomus elgesio apribojimus. Dėl jų gali kilti konfliktų, kai daugelis visuomenės narių nepatenkinti esamomis normomis ir kai teisinės sankcijos naudojamos ne prieš socialiai pavojingą elgesį.

Klausimas, ar leistina individui žalinga, bet visuomenei nežalinga veikla, gyvai diskutuojamas daugelį metų. Draudėjai teigia, jog neįmanoma daryti žalos tik sau, nepakenkiant kitiems. Dažniausiai kenkimas sau sukelia negalią, todėl visuomenė turi skirti lėšų ir rūpintis gydymu. Liberalai nepripažįsta tokių argumentų pakankamais, siekiant pateisinti tam tikrų elgesio tipų draudimą, nes kartais save žalojantis elgesys, kurį visuomenė toleruoja, gali pasirodyti esąs toks pats žalingas ar net blogesnis, nei draudžiamas elgesys. Pamažu asmeninį elgesį kontroliuojančios normos pradeda teikti pirmenybę individualistinei etikai. Iš to plaukia, kad daugumai elgesio tipų, kurie anksčiau buvo draudžiami, sankcijos nebetaikomos.

Kai kurios visuomenės grupės turi ribotą laisvę dėl socialinės diskriminacijos. Tokiu atveju asmens pasirinkimą riboja odos spalva, lytis, religija, etninė priklausomybė ar socialinė klasė. Kai galimybės yra varžomos prietarų, tie, kuriems tai taikoma, stengiasi kompensuoti nelygybę elgdamiesi tokiu būdu, kuris kompromituoja ar menkina visuomenės deklaruojamas vertybes.

Laisvė susijusi su teisėmis kaip ir su pasirinkimo bei elgesio varžymais. Žmonės, kovodami už laisvę, iš principo siekia, kad tam tikros elgesio formos išvengtų kontrolės. Kai sistemoje funkcionuoja ginančioji teisė, yra aišku, ko negali daryti individas, kad ir kaip norėtų. Teisinės kontrolės kuriami ribojimai sukuria realią laisvę. Visuomenės skiriasi savo laisvėmis ir elgesio, kuris oficialiai nebaudžiamas, tipų skaičiumi. Socialinės sistemos, ginančios žurnalistus nuo baudžiamosios kontrolės, yra laisvesnės nei tos, kurios naudoja autoritarinę valdžią kritikams nutildyti. Visuomenės, turinčios nepriklausomą teisės sistemą, užtikrina didesnę socialinę laisvę nei kitos.

Filosofinėse diskusijose laisvė dažnai laikoma determinizmo priešingybe. Kai kalbama pasirinkimų ir teisių terminais, nebelieka laisvės ir determinizmo nesuderinamumo. Žiūrint iš tokių pozicijų, laisvė nėra suvokiama kaip įtakos ar suvaržymų nebuvimas. Ji apibrėžiama kaip žmogaus turimi įgūdžiai ir įtaka sau, nuo kurių priklauso veiksmo pasirinkimas.

Psichologinė laisvės analizė neišvengiamai kelia diskusijas apie determinizmo metafiziką. Ar žmogus pats lemia savo elgesį, ar yra valdomas nekontroliuojamos išorinės jėgos? Ilgai trukusi diskusija šia tema buvo išjudinta Skinnerio (1971) tvirtinimo, kad, be genetinių faktorių, žmogaus elgesys yra visiškai kontroliuojamas aplinkos: “ne žmogus daro įtaką pasauliui, o pasaulis veikia jį” (p. 211). Didžiausias tokio požiūrio trūkumas yra tai, kad aplinka suprantama kaip autonomiška jėga, automatiškai valdanti ir kontroliuojanti elgesį. Bet aplinkos faktoriai, kaip ir elgesys, turi priešzastis. Juk aplinka yra tik galimybė, kol jos nesuformuoja ir neaktualizuoja atitinkami veiksmai. Knygos neveikia žmonių tol, kol vieni jų neparašo, o kiti jų nepasirenka ir neperskaito. Atlyginimus ir bausmes taip pat sukelia tam tikras elgesys. Taigi aplinkos faktoriai yra iš dalies kuriami paties žmogaus. Savo veiksmais žmonės kuria pastiprinančius faktorius, kurie juos veikia. Taip elgesys ir aplinka daro įtaką vienas kitam. Prie dažnai kartojamo dėsnio “pakeisk aplinką ir pakeisi elgesį” turi būti pridėta kita pusė – “pakeisk elgesį ir pakeisi aplinką”.

Žmogaus veiksmingumas, ryškėjantis psichologiniuose tyrimuose, priklauso nuo to, kokį abipusės kontrolės sistemos aspektą analizuosime. Paradigmoje, pripažįstančioje aplinkos kontrolę, tyrinėjama, kaip aplinkos faktoriai keičia elgesį [$E = f(A)$]. Asmenybės kontrolę pripažįstančioje paradigmoje nagrinėjama, kaip elgesys įtakoja aplinką [$A = f(E)$]. Pirmuoju atveju el-

gesys yra rezultatas, antruoju – priežastis. Nors eksperimento tikslams abipusės įtakos šaltiniai gali būti atskiriami, kasdieninėse situacijose nuolat vyksta dvipusė kontrolė. Sąveikos metu vienas ir tas pats įvykis gali būti ir stimulus, ir reakcija, ir pastiprintojas, priklausomai nuo sekos, kuria pradama analizė.

Literatūros apie pastiprinimą apžvalga patvirtina tai, koku mastu mes tapome vienpusiškos paradigmos belaisviais. Aplinkos įtakai skiriama labai daug tyrimų ir dėmesio, tuo tarpu asmenybės kontrolė yra ignoruojama. Pateiksiu tik vieną pavyzdį – egzistuoja daugybė demonstracijų, kaip kinta elgesys esant skirtingiems pastiprinimų režimams, bet veltui ieškosime tyrimų apie tai, kaip žmonės pajėgia suformuoti pastiprinimų strategijas taip, kaip jiems reikia. Panašių tyrimų trūksta ne todėl, kad žmonės nedaro jokios įtakos aplinkai ar kad tokios pastangos yra bevaisės. Visiškai priešingai. Elgesys yra viena iš įtakingiausių būsimų įvykių determinančių. Agresyvūs žmonės savo elgesiu provokuoja priešišką aplinką, o draugiškai besielgiantys susikuria taikią aplinką esant toms pačioms situacinėms aplinkybėms (Rausch, 1965). Mes visi pažįstame linkusių susikurti problemas žmonių, kurie savo elgesiu nepastebimai sukuria aplink save neigiamą socialinį klimatą, kur jie bebūtų.

Reikia pažymėti, kad keletas doktrinų, pripažįstančių aplinkos kontrolę, kartais ir žmogui priskiria tam tikrą kontrolės laipsnį (Skinner, 1971). Tačiau abipusės sąveikos samprata yra platesnė. Pirmuoju atveju aplinka suprantama kaip provokuojanti jėga, į kurią reaguoja individas. Tačiau, kaip matėme, žmogus aktyvuoja, kuria aplinką ir gali jai pasipriešinti.

Žmonės gali būti laikomi iš dalies laisvi tiek, kiek gali veikti būsimas aplinkybes. Turint galvoje, kad veiksmų pasirinkimas iš esamų alternatyvų yra savaime nulemtas, individas vis dėl to gali kontroliuoti jo elgesį valdančius faktorius. Filosofiniu požiūriu visi įvykiai gali būti anlizuojami iki pirminės priežasties. Panašiose diskusijose paprastai akcentuojama, kad žmogaus veiksmai yra determinuoti ankstesnių sąlygų, bet pamirštama kita proceso dalis, parodanti, kad pačios sąlygos yra iš dalies determinuotos ankstesnių žmogaus veiksmų. Žmogus sugeba reguliuoti savo elgesį norima linkme, sudarydamas palankias aplinkos sąlygas, kurios sukelia tokį elgesį ir savipastiprinimus taikydamas taip, kad toks elgesys būtų palaikomas. Žmogui galima pasakyti, kaip reikia tai daryti, ir iš

pradžią palaikyti jo pastangas, bet savipastiprinimas siekiant norimo tikslo yra dar svarbesnis.

Tvirtinant, kad žmogus yra kontroliuojamas išorinių jėgų, kaip neretai daro aplinkos kontrolės šalininkai, ir kartu teigiant, kad žmonės patys kuria savo visuomenę taikydami biheviристines technikas, paneigiama pagrindinė argumento prielaida. Jei žmonės tikrai nesugebėtų kontroliuoti savo veiksmų, jie galėtų tik aprašyti gamtos įvykius, bet negalėtų jų kontroliuoti. Tačiau kai pradedama kalbėti apie socialinius pasikeitimus, determinuojantį aplinkos vaidmenį pripažįstantys teoretikai tampa karštais žmogaus sugebėjimo keisti aplinką vardan geresnio gyvenimo šalininkais.

Priežastinėje analizėje, ieškant pirmosios priežasties, sąlygos paprastai laikomos determinuojančiomis žmogaus elgesį. Tačiau analizuojant tikslų kėlimą ir siekimą pasirodo, kad žmogus gali valdyti sąlygas savo tikslams palankia linkme. Vieniems tai sekasi geriau nei kitiems. Kuo didesnis išvalgumas, įgūdžiai ir įtaka sau, o visa tai galima ugdyti, tuo greičiau pasiekiamas norimų tikslų. Dėl abipusės įtakos žmonės bent jau iš dalies yra savo likimų kalviai. Reikia diskutuoti ne dėl determinizmo, bet dėl jo traktavimo – ar tai yra vienpusės ar abipusės kontrolės procesas. Atsižvelgiant į tarpusavio priklausomybę tarp elgesio ir aplinkos sąlygų, determinizmas nereiškia fatališko požiūrio, kad žmogus yra tik išorinių įtakų marionetė.

Psichologinis determinizmo traktavimas, kaip ir kiti teoretizavimo aspektai, veikia socialinę praktiką. Aplinkos determinizmo šalininkai savo metodus visų pirma linkę naudoti įprastiniam elgesiui stiprinti. Asmenybinio determinizmo šalininkai labiau linkę tobulinti savireguliacines žmogaus funkcijas. Pastaruoju metu susiformavęs biheviристinis požiūris ir humanizmas turi daug panašumų. Tačiau biheviристai nemano, kad „saviaktualizacija“ apsiriboja tik žmogaus dorybėmis. Istorija žino daug pavyzdžių, kai žmonija kentėjo būtent nuo saviaktualizuotų tironų. Todėl ego-centrinę saviaktualizacijos etiką turi koreguoti elgesio padariniai. Biheviристai pabrėžia aplinkos kontrolę, o humanistai riboja savo dėmesį tik asmenybine kontrole. Socialinio mokymosi teorija apima abu abipusės įtakos proceso aspektus.

Kai aplinka laikoma autonomiška elgesio determinante, nepakankamai įvertinami žmogaus pasiekimai ir kilnios savybės. Jei išradingumas yra išorinių aplinkybių rezultatas, būtent joms reikia dėkoti už žmonijos pasiekimus ir

kaltinti dėl nesėkmių. Priešingai vienašališkam požiūriui, žmogaus pasiekimai kyla dėl aplinkybių ir asmenybės tarpusavio sąveikos, kuri apima įgimtas potencijas, įgytus sugebėjimus, reflektyvų mąstymą ir didelį iniciatyvumą.

Pavyzdžiui, kompozitoriai savo kūryba formuoja publikos skonį, kuri savo ruožtu remia jų kūrybą, kol naujų stilių kūrėjai sukuria naujus publikos poreikius. Kiekviena nauja meno forma kyla iš panašaus dvikrypčio įtakos proceso, kuriame dalyvauja ir menininkas, ir aplinka.

Žymūs bet kokios srities pasiekimai reikalauja tam tikros savidisciplinos. Kai individas įsisavina vertinimo standartus, daug laiko skiriama savęs tobulinimui, kad atsirastų pasitenkinimas savimi. Tokiu atveju pastangas kontroliuoja savipastiprinimas. Įgūdžiai tobulinami tam, kad žmogus patiktų ir pats sau, ir kitiems.

Be įtakos sau, pačios išradingiausios pastangos būtų sunkiai palaikomos. Taip yra todėl, kad tam, kas neįprasta, iš pradžių priešinamasi. Todėl pirmosios novatorių pastangos susilaukia griežto pasipriešinimo, o ne pripažinimo. Neretai pasitaiko, kad menininkai įžeidinėjami dėl to, kad jų kūryba ryškiai skiriasi nuo įprastų konvencijų. Vėliau kai kurie iš jų susilaukia ir pripažinimo. Ideologiniai ir technologiniai pasikeitimai priimami panašiai. Dauguma naujoves nešančių pastangų pradiniais etapais susilaukia visuomenės palaikymo, bet vien aplinkos sąlygos neskatina keitimosi ir tobulėjimo.

Abipusė įtaka taip pat kelia visuomenės susirūpinimą, nes psichologinės žinios gali sudaryti sąlygas kontroliuoti žmogų ir juo manipuliuoti. Atsakyti galima paprastai: bet koks elgesys yra neišvengiamai kontroliuojamas. Todėl neverta kalbėti apie iki šiol nebuvusios kontrolės atsiradimą. Teisinga pripažinti, kad kiekvienas veiksmas turi priežastį. Bet ne priežastingumo principas kelia žmonių susirūpinimą. Visuomenės funkcionavimo lygiu svarbiausiu pasidaro klausimas apie kontroliuojančios jėgos pasiskirstymą, būdus ir tikslus, kam ji naudojama, ir apie galimybę sukurti tokius mechanizmus, kurie būtų pajėgūs abipusiškai kontroliuoti šią jėgą. Individualiu lygiu žmonėms rūpi psichotechnologijos įtaka žmonių santykiams.

Paprastai geriausia apsauga nuo išnaudotojiško psichologinių žinių taikymo yra individuali apsauga. Didesnis įtakos būdų žinojimas laikomas geriausia gynyba nuo manipuliacijų. Kai žmonės informuojami apie tai, kaip elgesys gali būti kontroliuojamas, jie sugeba pasipriešinti akivaizdžioms pastangoms juos paveikti. Tačiau vien tik žinojimas yra silpna apsauga.

Išnaudojimui buvo priešinamasi jau ilgą laiką prieš psichologijos mokslo atsiradimą, kuris suformulavo elgesio keitimosi principus ir būdus. Patikimiausias pasipriešinimas manipuliacijai ir kontrolei yra žmonių sąveikos abipusiai padariniai. Žmonėms nepatinka, kai jais naudojamosi, nes nuolaidus jų elgesys jiems patiems sukelia nemalonius padarinius. Net ir tobuliausios poveikio strategijos nesumažina kylančių nemalonių jausmų. Dėl abipusių padarinių niekas negali manipuliuoti kitais taip, kaip jam patinka. Tai tinka visiems funkcionavimo lygiams, tiek individualiam, tiek kolektyviniam. Tėvai negali patenkinti visų savo vaikų norų, o vaikai jaučiasi varžomi savo tėvų. Politinėje arenoje, kongresas jaučiasi per daug veikiamas vykdomosios valdžios, o ši savo ruožtu jaučiasi suvaržyta kongreso veiksmų.

Jei apsauga nuo išnaudojimo būtų vien tik asmeninė, žmogus nuolat patirtų priverstinį spaudimą. Todėl kuriamos biurokratinės sankcijos, kurios nustato ribas žmogaus elgesio kontrolei. Individų neliečiamybė daugiausia užtikrinama visuomeninių institucijų dėka, kurios stiprina tarpusavio sąveiką.

Nors žmonės yra susipažinę su psichologinėmis technikomis, tai nesuteikia jiems teisės primesti jas kitiems. Pavyzdžiui, pramonikai gerai žino, kad produktyvumas yra didesnis, kai atlyginimas mokamas už darbo rezultatą, o ne už išdirbtą laiką. Tačiau jie negali naudoti sau palankiausios pastiprinimo strategijos. Kai sprendimo teisė priklausė pramonininkams, jie mokėjo darbininkams vienetinį užmokestį ir samdė bei atleidinėjo darbininkus pagal savo norą. Ilgainiui galios skirtumas tarp darbdavių ir darbininkų mažėjo, o tai sąlygojo palaipsnį darbdavių reikalavimų mažėjimą. Kai atsiradus kolektyviniam veikimui darbo jėga įgavo ekonominės galios, tapo įmanoma derėtis dėl minimalaus valandinio, savaitinio, mėnesinio ir metinio užmokesčio. Periodiškai sudaromi nauji, abipusiškai priimtini kontraktai. Laikui bėgant, vystomi geresni kolektyvinės veiklos būdai, vis kitos rinkėjų grupės naudoja savo įtaką keisti aplinkybes sau palankia linkme.

Kaip iliustruoja šis pavyzdys, žinojimas, kaip paveikti elgesį, nebūtinai padidina socialinės kontrolės laipsnį. Pastaraisiais metais matyti valdžios pasidalijimas, kuris sudaro galimybes tarpusavio sąveikai. Tai leidžia žmonėms veikti socialines institucijas, pasipriešinti teisių suvaržymams, išplėsti teisines procedūras, kurios anksčiau vykdavo esant vienpusei kontrolei. Faktas, kad daugiau žmonių tampa įtakingesni, neužtikrina humaniškos visuome-

nės. Svarbūs yra tikslai, kuriems tarnauja valdžia. Taip pat aišku, kad poveikio būdų žinojimas nebūtinai automatiškai atsispindi asmeniniuose santykiuose. Kokia bebūtų žmonių orientacija, jie kuria, ugdo ir pastiprina tai, ką vertina. Elgesys, nukreiptas į tikslą ir į išpareigojimą, yra nė kiek ne mažiau nuoširdus nei improvizuotas.

Dž. Orwello romanas "1984" ir vėlesni panašūs kūriniai atkreipia visuomenės dėmesį į valdžios įtaką, kuri kelia nuolatinę grėsmę žmonijos gerovei. Dauguma visuomenių remiasi tarpusavyje sąveikaujančiomis sistemomis, kurios teisiniais ir socialiniais įstatymais užkerta kelią despotiškai žmogaus elgesio kontrolei. Nors kartkartėmis nusižengiama teisei valdžiai, ne totalitarinis valdymas kelia nuolatinį pavojų. Didesnį pavojų kelia tiesioginis asmeninės naudos – materialinės ar kitokios – siekimas. Žalingą veiklą, jei ji naudinga daugeliui žmonių, net atviroje visuomenėje sunku pakeisti. Pavyzdžiui, nelygiateisis kai kurių visuomenės grupių traktavimas visuomenėje susilaukia didelio pritarimo.

Žmogus turi daug daugiau su kuo kovoti, nei su blogu elgesiu vienas kito atžvilgiu. Kai neigiami šiaip priimtino gyvenimo stiliaus padariniai yra nutolę laike, žmogus sava valia tampa savidestrukcijos faktoriumi. Taigi, jei pakankamai daug žmonių gauna naudos iš tokios veiklos, kuri žaloja jų aplinką, tai ilgainiui aplinka bus sunaikinta. Nors žmonių indėlis į šią problemą nevienodas, žalingus padarinius patiria visi. Augant populiacijai ir vartotojiškam gyvenimo stiliui, naudojant baigtinius išteklius, žmonija turi išmokti susidoroti su nauja žmogiškosios egzistencijos realybe.

Psichologija negali nurodyti žmonėms, kaip gyventi jų gyvenimus. Tačiau ji gali pasiūlyti būdus, kaip pakeisti save ar socialines institucijas. Ji gali padėti pasirenkant vertybes, įvertinant gyvenimo stiliaus ir institucinių pasikeitimų padarinius. Kaip mokslas, besirūpinantis savo pritaikymo socialiniais padariniais, psichologija taip pat turi išpildyti neabejotiną išpareigojimą visuomenei, leisdamą visuomeninėms institucijoms užtikrinti, kad jos atradimai būtų naudojami tik žmonijos gerovei.

Versta iš: *Humanism and Behaviorism: Dialogue and Growth.* / Ed. by A. Wandersman, P. Poppen, D. Ricks. Oxford, Pergamon Press, 1976. P. 361–379.

Vertė R. Serapinaitė